

A Narrative-Historical Analysis of Reports of the Conversion of Negus, King of Abyssinia, to Islam

Qasem Bostani¹, Minā Shamkhi², Īsā Maḥmoodi Mazra'āvi³

¹ Ph.D in Quran and Hadith Sciences; Professor, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran
(Corresponding author). gbostanee@yahoo.com

² Ph.D in Quran and Hadith Sciences; Associate Professor, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. m.shamkhi@scu.ac.ir

³ Ph.D in Qur'an and Hadith Sciences; Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.
Maahmoodi1361@gmail.com

Abstract

This study seeks to critically examine the textual and documental reliability of hadiths and historical reports within the Islamic tradition that assert the conversion to Islam of the Negus, the king of Abyssinia, during the Prophet Mohammad's lifetime. Establishing the veracity of these claims holds particular significance, as it implies that Islam from its earliest stages, found followers in neighboring lands beyond the Arabian Peninsula. However, the validation of such a claim is contingent upon establishing the authenticity of the relevant reports, both narratively and historically. Utilizing a qualitative analytical approach based on library-sourced data, this study first scrutinizes the reports related to the Negus's conversion in terms of their transmission chains and the presence of contradictory accounts. Five distinct narrations on this issue are identified in early hadith collections, whose chains of transmission are evaluated using biographical and hadith criticism methodologies. The article further examines narrations concerning the Prophet's (PBUH) seeking forgiveness for him and performing a funeral prayer at the time of his death, which some have taken as evidence of the Negus's Islam. These are then contrasted with a body of opposing reports that suggest the Negus either rejected Islam or actively disrespected the Prophet's message, such as by tearing up or burning his letter of invitation to Islam. The study proceeds to evaluate the timeline and nature of the Negus's alleged conversion—whether it was public or covert—and assesses the historical plausibility of these narratives in light of broader historical developments. The findings indicate that many of the reports cited in support of the Negus's conversion suffer from weak or problematic chains of transmission. Even those narrations considered sound—such as the Prophet's request for forgiveness on the Negus's behalf—are, upon closer inspection, insufficient in definitively establishing his acceptance of Islam. In contrast, conflicting reports suggest outright

Cite this article: Bostani, Q., Shamkhi, M., Shamkhi, M. & Maḥmoodi Mazra'āvi, I. (2025). A Narrative-Historical Analysis of Reports of the Conversion of Negus, King of Abyssinia, to Islam, *History of Islam*, 26(1), p. 81-104. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.61658.2194>

Received: 2024-08-24 ; **Revised:** 2024-11-09 ; **Accepted:** 2025-01-06 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

rejection, casting doubt on the traditional account. Moreover, some later scholars have attempted to reconcile these contradictions by hypothesizing the existence of two distinct individuals named "Negus," one of whom converted and the other who did not. However, these attempts at harmonization remain speculative and unsupported by definitive historical evidence. Additional contradictions emerge regarding the timing and manner of the Negus's alleged conversion, with significant variation among historical sources. One of the key findings of this research is that the Negus's conversion to Islam has remained a debated issue among both classical and contemporary scholars. While some have taken it as an established and indisputable fact, others argue that the Negus never formally accepted Islam but merely expressed sympathy or respect toward Muslims. Furthermore, the narrative of his conversion appears incongruent with certain established historical facts and events. The study concludes that, on both narrative and historical grounds, the question of whether the Negus of Abyssinia converted to Islam cannot be definitively confirmed or denied.

Keywords: Prophetic Mission, Letters of the Prophet, Negus King of Abyssinia, Migration to Abyssinia, Spread of Islam.

تحليل الروايات والتقارير التاريخية لأخبار إسلام النجاشي ملك الحبشة

قاسم بستانی^۱، مينا شمخي^۲، عيسى محمودي مزرعاوي^۳

دكتوراه فی علوم القرآن والحديث؛ أستاذ، جامعة شهيد تشمران بأهواز، اهواز، ایران (المؤلف المسؤول)، ghostanee@yahoo.com
دكتوراه فی علوم القرآن والحديث؛ أستاذ مشارك، جامعة شهيد تشمران بأهواز، اهواز، ایران. m.shamkhi@scu.ac.ir
دكتوراه لعلوم القرآن والحديث؛ بجامعة شهيد تشمران بأهواز، اهواز، ایران. maahmoodi1361@gmail.com

الملخص

يهدف هذا البحث إلى دراسة الروايات والأبناء والتقارير الواردة في تراث المسلمين الحديثي، والتي تشير إلى إسلام النجاشي ملك الحبشة في عهد النبي صلى الله عليه وسلم. ويكمن أهمية إثبات هذه المسألة في أنها تُظهر أن الإسلام كان له أتباع في البلدان المجاورة، بالإضافة إلى شبه الجزيرة العربية، منذ بداياته. ويتطلب إثبات هذه المسألة إثبات دقة الأخبار المتعلقة بها من حيث الرواية والتاريخ. في هذا البحث، الذي أجري تحليلًا وجمعًا للمعلومات المكتبية، تم أولاً دراسة الأخبار والتقارير المتعلقة بإسلام النجاشي من حيث توثيقها، وكذلك من حيث وجود أخبار متضاربة. فيما يتعلق بأخبار إسلام النجاشي، فقد رُويت خمس روايات مختلفة الأسانيد من كتب الحديث الأولى، وحُلّت روايتها من حيث النسب ومصداقية رواتها. ثم رُويت روايات استغفار النبي صلى الله عليه وسلم للنجاشي وصلاته عليه، والتي يعتقد البعض أنها دليل على إسلامه. ثم رُويت الأخبار المتعارضة مع المجموعة الأولى، ودُرست من حيث السند والدلالة النصية. وفي المرحلة التالية، حُدّد وقت وكيفية إسلام النجاشي، وهل كان إسلامه سرًا أم علنًا، وأخيرًا، قُيِّمت روايات إسلام النجاشي على يد ملك الحبشة من حيث التاريخ وتوافقها مع الروايات التاريخية الأخرى. تبين النتائج أن معظم الروايات التي تُستشهد بها لإثبات إسلام النجاشي ضعيفة من حيث الإسناد، وأن الروايات الصحيحة مثل استغفار النبي صلى الله عليه وسلم له وصلاة النبي صلى الله عليه وسلم عليه عند وفاته، والتي تُستشهد بها في هذا الصدد، لا يمكن أن تثبت إسلامه بشكل مقنع. كما وردت روايات متناقضة مع إسلام النجاشي ملك الحبشة، لدرجة أنه على عكس المجموعة الأولى التي تثبت إسلام النجاشي ملك الحبشة، هناك روايات تُظهر أنه لم يؤمن فحسب، بل مزق أو أحرق رسالة النبي (ص) التي دعاه فيها إلى الإسلام. إن وجود هذه الروايات المتناقضة يزيد من الشكوك والريب حول هذه القضية. وبالنسبة لبعض الباحثين تبرير هذه الصراعات بطريقة ما؛ وهكذا، فإن النجاشي الأول الذي أسلم هو شخصية مختلفة عن النجاشي الذي عصى دعوة النبي صلى الله عليه وسلم، على الرغم من عدم ثبوت الآراء والمبررات المطروحة في هذا الشأن. كما أن هناك تناقضات وتضاربات في الروايات التاريخية حول زمان وكيفية إسلام النجاشي ملك الحبشة، وهل كان إسلامه سرًا أم علنًا. ومن النتائج المهمة الأخرى لهذا البحث أن قضية إسلام النجاشي كانت محل جدل صعب بين العلماء الأوائل

استناداً إلى هذه المقالة: بستانی، قاسم؛ شمخي، مينا؛ محمودي مزرعاوي، عيسى (۲۰۲۵). تحليل الروايات والتقارير التاريخية لأخبار إسلام النجاشي ملك الحبشة. تاريخ الإسلام، ۲۶(۱)، ص ۸۱-۱۰۴. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.61658.2194>

تاريخ الاستلام: 2024/08/24 ؛ تاريخ المراجعة: 2024/11/09 ؛ تاريخ القبول: 2025/01/06 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

المؤلفون: ©

نوع المقالة: بحثية

والمعاصرين، وقد طُرحت حولها نظريات مختلفة، يعتمد معظمها على الأخبار الواردة في هذا الموضوع؛ حيث يعتبر البعض إسلامه مسألة ثابتة لا تقبل الشك، بينما يعتقد آخرون أن النجاشي لم يعتنق الإسلام إطلاقاً وأنه كان يحترم الإسلام والمسلمين فقط. بالإضافة إلى ذلك، من الواضح أن قضية إسلام النجاشي لا تتفق مع بعض الأقوال والأحداث التاريخية. خلصت هذه المقالة إلى أن قضية إسلام النجاشي ملك الحبشة لا يمكن إنكارها أو إثباتها عموماً من منظور روائي وتاريخي.

الكلمات المفتاحية: الدعوة النبوية، رسائل النبي (ص)، النجاشي ملك الحبشة، الهجرة إلى الحبشة، انتشار الإسلام.

واکاوی روایی - تاریخی گزارش‌های اسلام آوردن نجاشی پادشاه حبشه

قاسم بستانی^۱، مینا شمخی^۲، عیسی محمودی مزرعاوی^۳

^۱ دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث؛ استاد، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول). gbastanee@yahoo.com

^۲ دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث؛ دانشیار، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. m.shamkhi@scu.ac.ir

^۳ دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث؛ دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. maahmoodi1361@gmail.com

چکیده

هدف از این پژوهش، بررسی سندی و متنی روایات و گزارش‌ها و اخباری است که در میراث حدیثی مسلمانان نقل شده‌اند و نشان‌دهنده اسلام آوردن نجاشی پادشاه حبشه، در زمان حیات پیامبر (ص) می‌باشند. اثبات این موضوع از آنجاکه نشان می‌دهد دین اسلام از همان ابتدا علاوه بر جزیره العرب، در سرزمین‌های همجوار نیز پیروانی داشته، حایز اهمیت است. اثبات این موضوع، مستلزم اثبات صحت اخبار مربوطه از نظر روایی و تاریخی می‌باشد. در این پژوهش که به صورت تحلیلی و به روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای انجام پذیرفته است، در ابتدا اخبار و گزارش‌های مرتبط با اسلام آوردن نجاشی از نظر سندی و نیز از حیث وجود اخبار متعارض، مورد بررسی قرار گرفته است. در خصوص اخبار مرتبط با اسلام آوردن نجاشی، ۵ روایت با سندهای متفاوت از کتب روایی متقدم، نقل گردیده که سندهای آنها از لحاظ رجالی و اعتبار روایان آن، واکاوی شده است. سپس، روایات استغفار پیامبر (ص) برای نجاشی و نماز میت خواندن بر وی که مستمسک برخی برای اثبات مسلمان بودن نجاشی می‌باشد، نقل شده است. آنگاه اخبار معارض با اخبار دسته اول نقل گردیده و از حیث سندی و دلالت متنی، بررسی شده است. در مرحله بعد، زمان و شیوه اسلام آوردن نجاشی، پنهان یا آشکار بودن اسلام آوردن نجاشی و سرانجام گزارش‌های اسلام نجاشی پادشاه حبشه از لحاظ تاریخی و تناسب با سایر گزاره‌های تاریخی، مورد ارزیابی قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشتر اخباری که برای اثبات اسلام نجاشی به آنها استناد می‌شود، از نظر سندی ضعیف بوده و اخبار صحیحی مانند استغفار پیامبر (ص) برای او و نماز میت خواندن پیامبر (ص) بر وی به هنگام وفاتش که در این باب به آنها استناد شده است نیز از نظر دلالتی نمی‌توانند موضوع اسلام آوردن وی را به طور اطمینان بخشی اثبات نمایند. همچنین، اخبار معارض با ایمان آوردن نجاشی پادشاه حبشه، نقل شده است؛ به این صورت که در مقابل دسته اول که اسلام آوردن نجاشی پادشاه حبشه را اثبات می‌کنند، روایاتی نقل شده‌اند که نشان می‌دهند که وی نه تنها ایمان نیاورده، بلکه نامه پیامبر (ص) را که در آن وی را به اسلام دعوت کرده، پاره نموده یا سوزانده است. وجود این روایات معارض، شک و تردید نسبت به این موضوع را افزایش می‌دهد. البته برخی از محققان تلاش کرده‌اند که به نحوی این تعارضات را توجیه کنند؛ به این ترتیب که

استناد به این مقاله: بستانی، قاسم؛ شمخی، مینا؛ محمودی مزرعاوی، عیسی (۱۴۰۴). واکاوی روایی - تاریخی گزارش‌های اسلام آوردن نجاشی پادشاه

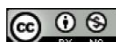
حبشه. *تاریخ اسلام*. ۱۲۶، (۸۱-۱۰۴). <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.61658.2194>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۸/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان.

نجاشی اول که اسلام آورده، شخصیتی متفاوت از نجاشی سرپیچی کننده از دعوت پیامبر (ص) است که البته نظرات و توجیهات مطرح شده در این باب نیز اثبات نشده است. همچنین، در بحث زمان و چگونگی اسلام آوردن نجاشی پادشاه حبشه و پنهان یا آشکار بودن اسلام آوردن وی، تناقض ها و تعارض هایی در گزارش های تاریخی وجود دارد. یکی دیگر از یافته های مهم این تحقیق، آن است که موضوع اسلام نجاشی، بحثی چالش برانگیز در بین دانشمندان متقدم و معاصران بوده و نظریات مختلفی پیرامون آن مطرح شده که منشأ بیشتر این نظرها، اخبار منقول در این باب است؛ به طوری که برخی اسلام وی را موضوعی ثابت و غیرقابل تردید دانسته و بعضی دیگر نیز معتقدند نجاشی به طور کلی اسلام نیاورده و تنها برای اسلام و مسلمانان احترام قائل بوده است. افزون بر این، مشخص می گردد که موضوع اسلام نجاشی، با برخی گزاره ها و حوادث تاریخی هماهنگ نیست. مقاله حاضر، به این نتیجه رسیده است که موضوع اسلام آوردن نجاشی، پادشاه حبشه، به طور کلی از لحاظ روایی و تاریخی، قابل نفی یا اثبات نمی باشد.

کلیدواژه ها: دعوت نبوی، نامه های پیامبر، نجاشی پادشاه حبشه، هجرت به حبشه، گسترش اسلام.

۱. مقدمه

در منابع روایی مسلمانان، اخباری یافت می‌شود که نشان می‌دهند شخصی که در دوران صدر اسلام پادشاه حبشه بوده، در زمان پیامبر (ص) اسلام آورده است. از مطالعه منابع روایی و تاریخی بر می‌آید کسی که در زمان صدر اسلام بر حبشه فرمانروایی می‌کرده، نجاشی (حکمرانی: ۶۱۴-۶۳۱م) نام داشته است. پیرامون نجاشی، اخباری در منابع روایی مسلمانان نقل شده که اسلام وی از آنها استدلال شده است؛ اما در این باره، پرسش‌های ذیل مطرح می‌شود که اولاً، این اخبار از نظر سندی و متنی چگونه ارزیابی می‌شوند؟ و آیا اخبار متعارض با آنها یافت می‌شود؟ ثانیاً، این اخبار تا چه اندازه بر اسلام نجاشی دلالت می‌کنند؟ ثالثاً، گزارش‌های اسلام آوردن نجاشی از لحاظ تاریخی چگونه ارزیابی می‌شوند؟ اگر فرض بر آن گرفته شود که نجاشی اسلام آورده باشد، باید اخبار صحیحی در منابع روایی در این باب نقل شده باشند و از لحاظ تاریخی نیز نشانه‌های روشنی در خصوص این موضوع یافت شود. اهمیت موضوع اسلام نجاشی و اطرافیان‌ش از آنجاست که اثبات آن، نشان می‌دهد دین نوپای اسلام از همان آغاز ظهور، به سرزمین‌های مجاور جزیره العرب سرایت کرده و در آنجا پیروانی داشته است.

در باره این موضوع، آثار متعددی انتشار یافته است؛ برای نمونه، فتحی غیث (معاصر) در بخشی از کتاب خود با عنوان *الاسلام والحبشة عبر التاريخ* (بی تا)، به ذکر بعضی از این گزارش‌ها پرداخته و بر اساس آنها، بحث تحلیلی در مورد اسلام نجاشی انجام داده است. نمونه دیگر، کتاب *اسلام النجاشی والاعتماد علی المصادر الاسلامیة* (۱۴۰۸ق) از محمود شیت خطاب (معاصر) می‌باشد. در این کتاب، نگارنده به ذکر بعضی از منابع روایی که در آنها اخبار اسلام نجاشی نقل شده، پرداخته است. همچنین، به برخی از دلایل اسلام نجاشی اشاره کرده و در صدد رفع اشکال‌های وارد شده بر اسلام وی برآمده است. همچنین کتاب دیگر، *اسلام النجاشی ودوره فی صدر الدعوة الاسلامیة* (۱۴۲۱ق) از سامیه عبدالعزیز منیسی (معاصر) می‌باشد که مؤلف در آن، به دلایل و اخبار مرتبط با اسلام آوردن نجاشی اشاره کرده است. اما هیچ‌کدام از تألیفات ذکر شده، اخبار اسلام نجاشی را از نظر سندی و متنی بررسی نکرده و هیچ اشاره‌ای به اخبار متعارض با آنها نکرده‌اند. همچنین در این کتاب‌ها، به تناقض‌های تاریخی این موضوع اشاره نشده است. در این پژوهش، گزارش‌های اسلام آوردن نجاشی از لحاظ روایی و تاریخی بررسی می‌گردند. شایان ذکر است که «نجاشی» لقبی برای پادشاهان حبشه است؛ همان‌گونه که «کسری» لقب پادشاهان فارس، و «هرقل» و «قیصر» القابی برای پادشاهان روم، و «خاقان» لقب پادشاهان ترک می‌باشد.^۱ مشهورترین اسمی که در منابع صحیح برای نجاشی ذکر شده، «أَصْحَمَةُ» است^۲

۱. ابن‌درید، *جمهرة اللغة*، ج ۱، ص ۴۷۸؛ ابن‌اثیر، *اسد الغابة*، ج ۱، ص ۱۲۰؛ ذهبی، *سير اعلام النبلاء*، ج ۱، ص ۱۷۸.

۲. منیسی، *اسلام النجاشی*، ص ۳۴.

که ترجمه آن به عربی، «عَظِيه» می‌باشد.^۱ نیز گفته شده است که نام وی، «أَصْحَمَةُ بْنُ بَجْرِي» و یا «ابن الأبحر» و یا «الأصحم» می‌باشد.^۲

۲. روابط مسلمانان و نجاشی پادشاه حبشه

سرزمین حبشه در زمان پیامبر (ص) و نیز سال‌ها و قرن‌ها پیش از آن، برای اعراب از نظر اقتصادی و تاریخی اهمیت بسیاری داشت و روابط اقتصادی و تاریخی بین اعراب و حبشه، قرن‌ها قبل از میلاد پیامبر (ص) برقرار بود^۳ و گفته می‌شود کوچ یا همان رحلت زمستانی قریش، به یمن و حبشه و عراق بوده است.^۴ همچنین، روابط سیاسی بین طرفین در زمان نزدیک به ظهور اسلام و حتی پس از آن، وجود داشته است.^۵ اما گزارش‌هایی درباره برخی روابط خاص بین پیامبر (ص) و مسلمانان با نجاشی نقل شده است. این روابط، در قالب: مکاتبات،^۶ ردّ و بدل شدن هدایا بین دو طرف،^۷ اعزام گروهی از حبشیان از جانب نجاشی برای ملاقات با پیامبر (ص)^۸ و نیز هجرت برخی از مسلمانان به حبشه، به پیشنهاد پیامبر (ص)^۹ گزارش شده‌اند.

۳. اخبار دال بر اسلام نجاشی

اخباری که در صدد اثبات اسلام نجاشی برآمده‌اند، چند دسته می‌باشند. برخی از اخبار، حاکی از آن هستند که پس از اینکه پیامبر (ص) در سال ششم هجری نامه دعوت به اسلام برای سران کشورهای جهان ارسال نمود، نجاشی پادشاه حبشه هنگام دریافت نامه، به نشانه احترام و تواضع، از تخت پادشاهی خویش پایین آمد و دعوت پیامبر (ص) را پذیرفت و اسلام آورد.
الف. اولین خبر، با ۶ طریق از واقدی روایت شده است.^{۱۰}

۱. ابن‌شکوال، غوامض الاسماء المبهمة، ج ۲، ص ۶۸۱؛ ابن جوزی، کشف‌المشکل، ج ۱، ص ۴۸۷.
۲. ابن‌ناصرالدین، توضیح‌المشتبّه، ج ۳، ص ۱۰۹.
۳. منیسی، اسلام‌النجاشی، ص ۲۹؛ طرخان، «الاسلام والممالک الاسلامیة بالحبشة فی العصور الوسطی»، «التاریخية المصرية»، ش ۸، ص ۱۷.
۴. منیسی، اسلام‌النجاشی، ص ۳۰.
۵. همان، ص ۳۱.
۶. ابن‌اسحاق، السیره، ص ۲۲۸؛ طبری، تاریخ، ج ۲، ص ۶۵۲.
۷. ابن‌سعد، الطبقات، ج ۱، ص ۴۸۲؛ ابن‌حنبل، المسند، ج ۲۳، ص ۷۴.
۸. ابن‌اسحاق، السیره، ص ۲۱۸؛ طبری، تاریخ، ج ۱۰، ص ۵۰۰.
۹. ابن‌اسحاق، السیره، ص ۲۱۳؛ ابن‌هشام، السیره، ج ۱، ص ۳۳۴.
۱۰. «عن مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِو الْأَسْلَمِيِّ: وَكَتَبَ إِلَيْهِ كِتَابَيْنِ يَدْعُوهُ فِي أَحَدِهِمَا إِلَى الْإِسْلَامِ وَيَتْلُو عَلَيْهِ الْقُرْآنَ فَأَخَذَ كِتَابَ رَسُولِ اللَّهِ (ص)، فَوَضَعَهُ عَلَى عَيْنَيْهِ وَنَزَلَ مِنْ سَرِيرِهِ فَجَلَسَ عَلَى الْأَرْضِ تَوَاضَعًا، ثُمَّ أَسْلَمَ وَشَهِدَ شَهَادَةَ الْحَقِّ» (ابن‌سعد، الطبقات، ج ۱، ص ۲۵۸).

محمد بن عمر بن واقد اسلمی واقدی (م: ۲۰۱-۲۱۰ق) را که حلقه مشترک این ۶ طریق می‌باشد، برخی ثقة دانسته^۱ و برخی دیگر، وی را غیرثقه^۲ و ضاع حدیث^۳ متروک الحدیث^۴ و ضعیف^۵ معرفی کرده‌اند. در نهایت، سند فوق، به دلیل اینکه حلقه مشترک طرق آن، یعنی واقدی، بیشتر تضعیف شده است، ضعیف شمرده می‌شود.

ب. از عبدالرحیم بن سلیمان از عبدالرحمن اسلمی از سعید بن مسیب نیز نقل شده است که پیامبر (ص) برای پادشاهان کسری، قیصر روم و نجاشی، نامه دعوت به اسلام نوشت. پادشاه کسری، نامه پیامبر (ص) را پاره کرد؛ اما نجاشی و اطرافیانش، ایمان آورده‌اند.^۶ در سند فوق، عبدالرحمن بن خرم‌له اسلمی (م: ۱۴۱-۱۵۰ق)، مورد اختلاف است. برخی نام وی را جزو ثقات^۷ و بعضی دیگر وی را جزو ضعفا^۸ ذکر کرده‌اند. علاوه بر آن، سند فوق به تابعی منتهی گردیده و در نهایت، مرسل و ضعیف است. ج. در خبری که از حدیج بن معاویه از ابواسحاق از عبدالله بن عتبّه از ابن مسعود گزارش شده^۹ نیز آمده است که نجاشی تحت تأثیر سخنان مسلمانان مهاجر به حبشه، به پیامبری حضرت محمد (ص) گواهی داده است. در این سند، حدیج بن معاویه بن حدیج جعفی (م: ۱۷۱-۱۸۰ق) تضعیف شده است.^{۱۰} بنابراین، سند فوق ضعیف شمرده می‌شود.

د. خبر فوق، از اسرائیل از ابواسحاق از ابو موسی نیز نقل شده است^{۱۱} که در آن، اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق (م: ۱۶۱-۱۷۰ق)، هم توثیق^{۱۲} و هم تضعیف^{۱۳} دارد. بقیه راویان، توثیق شده‌اند. مشکل دیگر سند مذکور، تردید در هجرت ابو موسی اشعری، ناقل اول این خبر، به حبشه است؛

۱. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۹، ص ۴۶۱.

۲. همان، ص ۴۵۷.

۳. نسایی، مشیخه، ج ۷۶؛ ابن حبان، المجروحین، ج ۲، ص ۲۹۰.

۴. بخاری، تاریخ، ج ۱، ص ۱۷۸؛ ابن ابی حاتم، الجرح والتعديل، ج ۸، ص ۲۱.

۵. عقیلی، الضعفاء، ج ۴، ص ۱۰۷؛ ابن عدی، الکامل فی ضعفاء الرجال، ج ۷، ص ۴۸۱.

۶. از عبد الرحیم بن سلیمان، از عبد الرحمن بن خرملة الأسلمی، از سعید بن المسیب: «کَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) إِلَى كِسْرَى وَقَيْصَرَ وَالنَّجَاشِيِّ: أَمَّا بَعْدُ، «تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٌ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ...» (آل عمران، آیه ۶۴)، فَمَزَقَ كِسْرَى الْكِتَابَ وَلَمْ يَنْظُرْ فِيهِ، قَالَ نَبِيُّ اللَّهِ: مَرَّقٌ وَمُرَّقٌ أَثْنُهُ، فَأَمَّا النَّجَاشِيُّ فَأَمَنَ وَأَمَنَ مَنْ كَانَ عِنْدَهُ» (ابن ابی شیبّه، المصنف، ج ۷، ص ۳۴۷).

۷. ابن حبان، الثقات، ج ۷، ص ۶۸؛ ابن شاهین، تاریخ اسماء الثقات، ص ۱۴۴.

۸. عقیلی، الضعفاء، ج ۲، ص ۳۲۸؛ ابن جوزی، الضعفاء، ج ۲، ص ۹۲.

۹. ابن منصور، السنن، ج ۲، ص ۲۲۷؛ ابن حنبل، المسند، ج ۷، ص ۴۰۸.

۱۰. نسایی، الضعفاء، ج ۲۹؛ عقیلی، الضعفاء، ج ۱، ص ۲۹۶.

۱۱. ابن ابی شیبّه، المصنف، ج ۷، ص ۳۵۰؛ ابوداود سجستانی، السنن، ج ۵، ص ۱۱۳.

۱۲. عجللی، تاریخ الثقات، ص ۶۳؛ ابن حبان، الثقات، ج ۶، ص ۷۹.

۱۳. ابن سعد، الطبقات، ج ۴، ص ۳۷۴؛ ابن ابی حاتم، الجرح والتعديل، ج ۲، ص ۳۳۱.

زیرا برخی وی را جزو مهاجران به حبشه ذکر کرده‌اند^۱ و بعضی دیگر نیز اخبار مربوط به حبشه را از طریق وی نقل کرده‌اند که نشان می‌دهد ایشان یکی از مهاجران به حبشه بوده است.^۲ برخی دیگر نیز وی را از مهاجران به حبشه به شمار نیاورده‌اند.^۳ ذهبی (م. ۷۴۸ ق) با اشاره به سند اخبار هجرت منتهی به وی، به شمار آوردن ابوموسی اشعری جزو مهاجران حبشه را وهم برخی از راویان دانسته است.^۴ در نهایت، سند این گزارش نیز به دلیل مشکلات پیش گفته، ضعیف است.

ه. در خبری از اسدبن عمرو کوفی، از مجالدبن سعید، از شعبی، از عبدالله بن جعفر بن ابیطالب، از پدرش، روایت شده است^۵ که نجاشی هنگام بازگشت هجرت کنندگان از حبشه به مدینه، نزد آنها شهادتین را به زبان جاری کرد و از جعفر بن ابی طالب (ع) خواست که این مطلب را به اطلاع پیامبر (ص) برساند. این خبر، با حلقه مشترک سندی ذیل نقل شده است:

در این سند، اسدبن عمرو بَجَلی کوفی (م: ۱۸۱-۱۹۰ ق) را اگرچه برخی ثقه دانسته‌اند،^۶ اما بیشتر رجالیون، وی را تضعیف کرده‌اند.^۷ مُجالدبن سعید همدانی (م: ۱۴۱-۱۵۰ ق) را نیز عموماً تضعیف نموده‌اند.^۸ همچنین، با توجه به تاریخ تولد عبدالله بن جعفر بن ابی طالب در سال اول هجری،^۹ وی هنگام شهادت پدرش، جعفر بن ابی طالب، در نبرد موته در سال هشتم هجری،^{۱۰} هفت ساله بوده است. بنابراین، شنیدن این خبر و حفظ آن با جزئیات کامل از پدرش در این سن، بعید به نظر می‌رسد. در نهایت، خبر مذکور علاوه بر ضعف برخی راویان، به دلیل شک و تردید در مورد صلاحیت عبدالله بن جعفر در دریافت این خبر از پدرش، دارای اشکال بوده و از صحت آن اطمینان حاصل نمی‌شود. پس، نمی‌توان چندان به مضمون این اخبار اعتماد کرد.

از برخی اخبار بر می‌آید که پیامبر (ص) برای نجاشی استغفار نموده و علاوه بر آن، از یارانش خواسته است تا برای وی استغفار نمایند. برخی، استغفار پیامبر (ص) برای نجاشی را دلیل اسلام وی می‌دانند.^{۱۱}

۱. ابونعیم اصفهانی، معرفة الصحابة، ج ۴، ص ۱۷۴۹.

۲. ابن سعد، الطبقات، ج ۴، ص ۱۰۵.

۳. ابن عبد البر، الاستيعاب، ج ۴، ص ۱۷۶۳.

۴. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱، ص ۵۸۲.

۵. بزار، المسند، ج ۴، ص ۱۵۹؛ طبرانی، المعجم الكبير، ج ۲، ص ۱۱۰.

۶. ابن سعد، الطبقات، ج ۷، ص ۳۳۱.

۷. ر. ک: عقیلی، الضعفاء، ج ۱، ص ۲۳؛ ابن ابی حاتم، الجرح والتعديل، ج ۲، ص ۳۳۸.

۸. بخاری، تاریخ، ج ۸، ص ۹؛ ابن سعد، الطبقات، ج ۶، ص ۳۴۹.

۹. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۱۸۰؛ مزی، تهذیب الکمال، ج ۱۴، ص ۳۷۲.

۱۰. ابونعیم اصفهانی، معرفة الصحابة، ج ۲، ص ۵۱۱؛ ابن عبد البر، الاستيعاب، ج ۱، ص ۲۴۲.

۱۱. السعوط، احادیث الهجرة، ص ۵۰؛ العودة، مرویات الهجرة، ص ۱۰۷.

اخبار استغفار با سندهای متفاوتی از صحابه‌ای همچون: ابوهریره،^۱ جریر بن عبدالله بجلی،^۲ انس بن مالک^۳ و جعفر بن ابی طالب^۴ نقل شده‌اند.

بررسی سندی اخبار مرتبط با استغفار پیامبر (ص) برای نجاشی، نشان می‌دهد که این اخبار با سندهای صحیح و ضعیف روایت شده‌اند؛ اما ضعف سندی بعضی از آنها، آسیبی به صحت این موضوع نمی‌رساند؛ چراکه این اخبار به صورت متواتر و از چندین صحابی روایت شده‌اند. اما نکته قابل توجه این است که اخبار اخیر از نظر دلالتی، اسلام نجاشی را اثبات نمی‌کنند و در آنها دلیلی بر اسلام آوردن وی وجود ندارد؛ چراکه استغفار برای غیر مشرکان نیز مجاز است و آیه قرآنی، پیامبر (ص) و مسلمانان را از استغفار برای مشرکان نهی نموده است؛^۵ در حالی که گفته می‌شود نجاشی، نصرانی بوده است.^۶ اخبار دیگری که برای اثبات اسلام آوردن نجاشی به آنها استناد می‌شود، اخباری می‌باشند که نشان می‌دهند پیامبر (ص) به هنگام وفات نجاشی بر وی نماز میت خوانده است. صحابه‌ای مانند: ابوهریره،^۷ جابر بن عبدالله انصاری،^۸ عبدالله ابن عباس،^۹ انس بن مالک^{۱۰} و ابوسعید خدری،^{۱۱} این خبر را گزارش کرده‌اند. اخبار مرتبط با نماز پیامبر (ص) بر نجاشی، همانند اخبار استغفار پیامبر (ص) برای وی، با سندهای صحیح و ضعیف و به صورت متواتر و از چندین صحابی روایت شده‌اند و ضعف سندی بعضی از آنها، آسیبی به صحت این موضوع نمی‌رساند.

در خصوص اخبار مربوط به نماز پیامبر (ص) بر نجاشی به هنگام وفات وی، از نظر دلالتی و نیز از نظر فقهی نظرهای گوناگونی ارائه شده است. از نظر اهل سنت، این اخبار مهم‌ترین دلیل اسلام نجاشی شمرده شده‌اند.^{۱۲} از نظر فقهی نیز برخی معتقدند که این اخبار، دال بر جواز خواندن نماز میت بر غائب با

۱. ابن حنبل، المسند، ج ۱۲، ص ۲۲۸؛ همان، ج ۱۶، ص ۴۹۷؛ بخاری، الصحيح، ج ۲، ص ۸۸؛ همان، ج ۵، ص ۵۱.

۲. ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۳، ص ۴۳؛ ابن حنبل، المسند، ج ۳۱، ص ۵۲۲.

۳. ابن ابی حاتم، التفسیر، ج ۳، ص ۸۴۶؛ طبرانی، المعجم الأوسط، ج ۳، ص ۱۲۰.

۴. بزار، المسند، ج ۴، ص ۱۵۹.

۵. توبه، آیه ۱۱۳.

۶. جاحظ، الرسائل، ج ۳، ص ۳۱۲؛ همو، المختار فی الرد علی النصارى، ص ۶۱.

۷. ابن حنبل، المسند، ج ۱۲، ص ۵۷؛ همان، ج ۱۳، ص ۲۶۷؛ همان، ج ۱۵، ص ۴۰۶؛ بخاری، الصحيح، ج ۲، ص ۷۲ و ۸۶؛ مسلم، الصحيح، ج ۲، ص ۶۵۶.

۸. ابن حنبل، المسند، ج ۲۲، ص ۵۶؛ همان، ج ۲۳، ص ۱۲۸؛ بخاری، الصحيح، ج ۲، ص ۸۹؛ همان، ج ۵، ص ۵۱.

۹. ابن حنبل، المسند، ج ۴، ص ۱۴۴.

۱۰. بزار، المسند، ج ۱۳، ص ۱۴۹؛ طبرانی، المعجم الأوسط، ج ۵، ص ۲۲۳.

۱۱. طبرانی، المعجم الأوسط، ج ۵، ص ۵۱؛ همان، ج ۹، ص ۱۵۷.

۱۲. الجمیل، الهجرة إلى الحبشة، ص ۵۸؛ منیسی، اسلام النجاشی، ص ۸، مقدمه؛ خطاب، اسلام النجاشی، ص ۲۰.

نیت است و این، قول احمد بن حنبل^۱ و قول شافعی^۲ است؛ ولی قول ابوحنیفه، عدم جایز بودن است.^۳ اما از نظر فقه شیعه، نماز بر میت غائب، جایز نیست و دلیلی بر آن وجود ندارد و نماز پیامبر (ص) بر نجاشی، به معنای دعا و ترحم برای ایشان است؛^۴ چراکه اصل کلمه (صلوه)، به معنای دعاست.^۵ روایتی نیز از محمد بن مسلم یا زرارہ نقل شده که در آن، صلات بر نجاشی را به معنای دعا برای وی دانسته است.^۶ در تأیید این معنا نیز روایتی است که از حسن بصری نقل شده: «إِنَّمَا دَعَا لَهُ»^۷ و در آن، نماز را به معنای دعا دانسته است. بنابراین، اخبار «صَلَّى عَلَى النَّجَاشِيِّ» نمی‌توانند دلیل محکم و اطمینان‌بخشی بر اسلام آوردن وی شمرده شوند.

۴. بررسی اخبار متعارض با اخبار اسلام آوردن نجاشی

به‌طور کلی، کسانی که اعتقاد به اسلام نجاشی دارند، دو گروه می‌باشند:

الف. گروه اول که با استناد به برخی اخبار، اسلام نجاشی را نتیجه ارسال نامه و دعوت وی به اسلام از جانب پیامبر (ص) می‌دانند؛ همان‌گونه که برخی منابع، موضوع اسلام آوردن وی پس از دریافت نامه پیامبر (ص) را ذیل ترجمه (شرح زندگانی) عمرو بن امیه ضمری، فرستاده پیامبر (ص) و حامل نامه ایشان برای نجاشی،^۸ و برخی دیگر، به‌طور مستقل ذکر کرده‌اند.^۹ در مقابل گروه نخست، خبر دیگری وجود دارد که در آن، نجاشی نه تنها اسلام نیاورده، بلکه نامه پیامبر (ص) را پاره یا سوزانده است. پیامبر (ص) در خبری که عبدالله بن عثمان بن خثیم از سعید بن ابی راشد از فرستاده قیصر روم نقل شده است، می‌فرماید: «برای نجاشی نامه نوشتم؛ اما او نامه مرا سوزاند و خدا وی را بسوزاند. و برای کسری پادشاه فارس، نامه نوشتم و وی نیز نامه‌ام را پاره کرد. و برای قیصر روم، نامه نوشتم و نامه‌ام را به من بازگرداند.»^{۱۰} در سند خبر فوق، اگرچه برخی عبدالله بن عثمان بن خثیم مکی (م: ۱۳۲ق) را ثقة دانسته‌اند،^{۱۱} اما برخی رجالین،

۱. ابن جوزی، کشف المشکل، ج ۱، ص ۴۸۷؛ ابن قدامه، الکامل فی فقه الامام احمد، ج ۱، ص ۳۶۷.

۲. شافعی، الام، ج ۱، ص ۳۰۹؛ بغوی شافعی، التهذیب فی فقه الامام الشافعی، ج ۲، ص ۴۳۳.

۳. بغوی شافعی، التهذیب فی فقه الامام الشافعی، ج ۲، ص ۴۳۳؛ ابن جوزی، کشف المشکل، ج ۱، ص ۴۸۷.

۴. علامه حلی، تحریر الأحکام، ج ۱، ص ۱۲۴.

۵. ابن ادریس، السرائر، ج ۱، ص ۳۶۰.

۶. علامه حلی، مختلف الشیعة، ج ۲، ص ۳۰۷.

۷. ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۳، ص ۴۳.

۸. ابن اثیر، اسد الغابة، ج ۳، ص ۶۹۱؛ مؤید، تهذیب الکمال، ج ۱، ص ۱۹۶.

۹. ابن سعد، الطبقات، ج ۱، ص ۲۵۸؛ ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۷، ص ۳۴۷.

۱۰. ابن حنبل، المسند، ج ۲۴، ص ۴۱۶؛ همان، ج ۲۷، ص ۲۴۲؛ ابن زنجویه، الأموال، ج ۱، ص ۱۲۳؛ ابویعلی موصلی،

المسند، ج ۳، ص ۱۷۰؛ مخلص، المخلصیات، ج ۱، ص ۳۸۲.

۱۱. عجلی، تاریخ الثقات، ص ۲۶۸؛ ابن حبان، الثقات، ج ۵، ص ۳۴.

احادیث وی را قوی ندانسته^۱ و بعضی دیگر، وی را جزو ضعفا ذکر کرده‌اند.^۲ سعیدبن ابی راشد (م؟) را نیز برخی جزو ثقات ذکر نموده‌اند؛^۳ اما از نظر برخی دیگر، وی مجهول^۴ و یا شبه‌مجهول^۵ بوده و شناخته‌شده نیست. بنابراین، سند یادشده، ضعیف شمرده می‌شود.

ب. گروه دوم که معتقدند پیامبر (ص) برای نجاشی دیگری که بعد از نجاشی اول بر حبشه حکمرانی کرده است، نامه دعوت به اسلام نوشته و نجاشی‌ای که مهاجران را در کشور خود مورد استقبال قرار داده، از همان ابتدای هجرت مسلمانان به حبشه، اسلام آورده و به پیامبری حضرت محمد (ص) اقرار کرده و پیامبر (ص) هنگام وفاتش بر وی نماز خوانده است.^۶ چند خبر در این باره در قسمت مرتبط با اخبار اقرار نجاشی به یگانگی خداوند و رسالت پیامبر اسلام (ص) نقل گردید.^۷ گروه دوم برای اثبات نظر خود مبنی بر وجود نجاشی دوم، دلایلی آورده‌اند؛ از جمله اینکه در ادامه خبر ذکرشده در مورد چگونگی برخورد نجاشی با نامه پیامبر (ص)،^۸ آمده است: «قَالَ عَبَّادٌ: فَقُلْتُ لِابْنِ خُثَيْمٍ: أَلَيْسَ قَدْ أَسْلَمَ النَّجَاشِيُّ، وَنَعَاةُ رَسُولُ اللَّهِ (ص) بِالْمَدِينَةِ إِلَى أَصْحَابِهِ، فَصَلَّى عَلَيْهِ؟ قَالَ: بَلَى، ذَاكَ فَلَانُ بْنُ فَلَانٍ وَهَذَا فَلَانُ بْنُ فَلَانٍ. قَدْ ذَكَرَهُمُ ابْنُ خُثَيْمٍ جَمِيعًا وَنَسِيْتُهُمَا...». یکی از روایان این خبر، به نام عبّادبن عبّاد مهلبی، از راوی دیگر به نام عبدالله بن عثمان بن خثیم سؤال می‌کند که مگر نجاشی قبل از این، اسلام نیاورده بود؟ (پس، این نجاشی که پیامبر (ص) برای وی نامه دعوت به اسلام نوشته است، کیست؟). ابن خثیم در ادامه، پاسخ می‌دهد که آن نجاشی، با این نجاشی تفاوت دارد. راوی (عباد مهلبی) ادعا می‌کند که ابن خثیم نام این دو نجاشی را ذکر می‌کند؛ اما وی نام آنها را فراموش کرده است. این سخن، دلیل محکمی برای اثبات وجود نجاشی دوم نیست و به نظر می‌رسد که روایت دستکاری شده باشد و دلیل آن، بهانه فراموشی از جانب راوی است. علاوه بر آن، در اخبار شبیه به این خبر، عبارت «ذَاكَ فَلَانُ بْنُ فَلَانٍ وَهَذَا فَلَانُ بْنُ فَلَانٍ» نیامده است.^۹ دلیل دیگر طرف‌داران نظریه وجود نجاشی دوم،^{۱۰} خبری از انس بن مالک است که در آن گفته شده که پیامبر (ص) برای نجاشی دیگری به غیر از نجاشی مسلمان که هنگام وفاتش بر وی نماز خوانده، نامه

۱. ابن عدی، *الکامل فی ضعفاء الرجال*، ج ۵، ص ۲۶۶.

۲. عقیلی، *الضعفاء*، ج ۲، ص ۲۸۱؛ ابن جوزی، *الضعفاء*، ج ۲، ص ۱۳۲.

۳. ابن حبان، *الثقات*، ج ۴، ص ۲۹۰.

۴. ذهبی، *دیوان الضعفاء*، ص ۱۵۸.

۵. ابن عدی، *الکامل فی ضعفاء الرجال*، ج ۴، ص ۴۴۲.

۶. ابن حزم، *جوامع السيرة النبوية*، ص ۲۵؛ ندوی، *السيرة النبوية*، ص ۴۰۵.

۷. همان‌گونه که مشخص گردید، این اخبار از لحاظ سندی، ضعیف می‌باشند.

۸. ابن حنبل، *المسند*، ج ۲۷، ص ۲۴۲؛ *مخلص المخلصیات*، ج ۱، ص ۳۸۲.

۹. ر.ک: ابن زنجویه، *الأموال*، ج ۱، ص ۱۲۳؛ ابویعلی موصلی، *المسند*، ج ۳، ص ۱۷۰.

۱۰. السعود، *احادیث الهجرة*، ص ۵۰.

دعوت به اسلام نوشته است. این خبر، این گونه نقل شده است:

الف. «از یوسف بن حماد المَعْنِي، از عَبْدِ الْأَعْلَى السَّامِي، از سَعِيدِ يَعْنِي ابْنِ أَبِي عَرُوبَةَ، از قَتَادَةَ، از أَنَسٍ: «أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ (ص) كَتَبَ قَبْلَ مَوْتِهِ إِلَى كِسْرَى وَقَيْصَرَ وَإِلَى النَّجَاشِيِّ وَإِلَى كُلِّ جَبَّارٍ يَدْعُوهُمْ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَلَيْسَ بِالنَّجَاشِيِّ الَّذِي صَلَّى عَلَيْهِ النَّبِيُّ (ص)». ^۱ عبدالأعلى بن عبدالأعلى سامی قرشی (م: ۱۸۱-۱۹۰ق) از نظر برخی ثقة ^۲ و از نظر بعضی دیگر، در حدیث قوی نیست. ^۳ همچنین، سعید بن ابی عروبہ (م: ۱۵۱-۱۶۰ق) را برخی توثیق ^۴ و برخی به دلیل اینکه در آخر عمر مختلط ^۵ گردید، ^۶ جزو ضعیفا آورده‌اند. ^۷ بقیه راویان، موثق‌اند. در نهایت، صحت سند این خبر با وجود راویان مورد اختلاف، مورد شک و تردید است. به نظر این گروه، عبارت «وَلَيْسَ بِالنَّجَاشِيِّ الَّذِي صَلَّى عَلَيْهِ النَّبِيُّ (ص)» نشان می‌دهد که نجاشی‌ای که پیامبر (ص) برای وی نامه دعوت به اسلام فرستاده، به غیر از آن کسی است که قبلاً اسلام آورده و پیامبر (ص) هنگام وفاتش بر وی نماز خوانده است. اما در پاسخ به این ادعا باید گفت که این عبارت، مورد شک و تردید است که آیا از جانب انس بن مالک یا از جانب راوی این حدیث می‌باشد که بعداً به خبر اصلی اضافه کرده است. دو خبر ذیل، نشان می‌دهند که این عبارت بعداً به این خبر اضافه شده است:

ب. از مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الرَّزِّي، از عَبْدِ الْوَهَّابِ بْنِ عَطَاءٍ، از سَعِيدٍ، از قَتَادَةَ، از أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ، «عَنِ النَّبِيِّ (ص) بِمِثْلِهِ، وَلَمْ يَقُلْ وَلَيْسَ بِالنَّجَاشِيِّ الَّذِي صَلَّى عَلَيْهِ النَّبِيُّ (ص)». ^۸ عبدالوهاب بن عطاء الخفاف (م: ۲۰۱-۲۱۰ق) را برخی جزو ثقات آورده‌اند ^۹ و برخی دیگر، وی را ضعیف الحدیث و مضطرب معرفی کرده‌اند ^{۱۰} و جزو ضعیفا ذکر شده است. ^{۱۱} سعید بن ابی عروبہ (م: ۱۵۱-۱۶۰ق)، در خبر پیشین بررسی گردید و مشخص شد که وی هم توثیق و هم تضعیف دارد. بقیه راویان، موثق‌اند. بنابراین، با توجه به اختلاف در ضعف یا توثیق راویان خبر فوق، صحت سند آن مورد شک و تردید است.

۱. مسلم، الصحيح، ج ۳، ص ۱۳۹۷؛ ترمذی، السنن، ج ۵، ص ۶۸.

۲. عجللی، تاریخ الثقات، ص ۲۸۴؛ ابن حبان، الثقات، ج ۷، ص ۱۳۰.

۳. ابن سعد، الطبقات، ج ۷، ص ۲۹۰.

۴. عجللی، تاریخ الثقات، ص ۱۸۷؛ ابن حبان، الثقات، ج ۶، ص ۳۶۰.

۵. اختلاط راوی، به حالت سهو و نسیان وی گفته می‌شود.

۶. علانی، المختلطین، ص ۴۱؛ سبط ابن العجمی، الاغتباط، ص ۱۳۹.

۷. بخاری، الضعفاء الصغیر، ص ۵۱.

۸. مسلم، الصحيح، ج ۳، ص ۱۳۹۸.

۹. ابن حبان، الثقات، ج ۷، ص ۱۳۳؛ ابن شاهین، الثقات، ص ۱۶۷.

۱۰. عجللی، الضعفاء، ج ۳، ص ۷۷.

۱۱. نسایی، الضعفاء، ص ۶۸؛ ابن عدی، الکامل فی ضعف الرجال، ج ۶، ص ۵۱۷.

ج. از نَصْرُبنِ عَلَی الْجَهْمِصَمِی، از پدرش، از خَالِدِبنِ قَیس، از قَتَادَة، از أَنَسِ، «وَلَمْ يَذْكُرْ وَلَيْسَ بِالنَّجَاشِيِّ الَّذِي صَلَّى عَلَيْهِ النَّبِيُّ (ص)».^۱ سند این خبر، صحیح است. دو خبر فوق نشان می‌دهند که عبارت «وَلَيْسَ بِالنَّجَاشِيِّ الَّذِي صَلَّى عَلَيْهِ» از جانب انس نمی‌باشد و روایان بعداً آن را به خبر اصلی اضافه کرده‌اند. بنابراین، هیچ‌کدام از ادعاهای بالا وجود نجاشی دوم را اثبات نمی‌کنند؛ علاوه بر اینکه کتب تاریخ، تنها از یک نجاشی نام می‌برند.^۲ اخبار مرتبط با وجود نجاشی دوم، سبب شده است که برخی، نظریه وجود این نجاشی را پذیرفته و در نهایت، نامه پیامبر (ص) را برای نجاشی دوم و نه نجاشی اول بدانند و وجود نام «الأَصْحَم» در عبارت «إِلَى النَّجَاشِيِّ الْأَصْحَم» در ابتدای نامه ارسالی پیامبر (ص) برای وی^۳ پیامون دعوت به اسلام را خطا و اضافه راوی قلمداد کنند.^۴ برخی دیگر نیز خبر ارسال نامه دعوت به اسلام از جانب پیامبر (ص) برای نجاشی را که در ابتدای آن، نام «النَّجَاشِيِّ الْأَصْحَم» ذکر شده،^۵ مردود دانسته‌اند؛ چراکه ابن اسحاق آن را بدون سند ذکر کرده است.^۶ برخی نیز احتمال می‌دهند که ارسال نامه جهت تأکید بر اسلام وی بوده است و یا اینکه اسلام نجاشی پنهان بوده و پیامبر (ص) با هدف علنی کردن آن، برای وی نامه نوشته است؛^۷ اما باز هم اخبار پاره کردن یا آتش زدن نامه پیامبر (ص) توسط نجاشی، این نظریه را با مشکل مواجه می‌کنند.

۵. زمان و چگونگی اسلام آوردن نجاشی

اگرچه در اصل موضوع اسلام آوردن نجاشی، شک و تردید وجود دارد،^۸ اما اگر همه این شک و تردیدها پیامون این موضوع را مردود شماریم، حداقل باید به این امر اذعان داشت که در موضوعاتی مانند چگونگی و زمان اسلام آوردن نجاشی، پادشاه حبشه و نیز پنهان داشتن و یا آشکار نمودن این موضوع از جانب وی و غیره، اختلاف نظر وجود دارد. بعضی از اخبار نشان می‌دهند که نجاشی پس از بازگشت گروهی که برای تحقیق از نبوت پیامبر (ص) فرستاده بود و بازگویی مشاهدات آنها از شخصیت پیامبر (ص)، اسلام آورده است.^۹ برخی نیز معتقدند که اسلام نجاشی پس از هجرت مسلمانان به

۱. مسلم، الصحيح، ج ۳، ص ۱۳۹۸.

۲. ابن طولون، اعلام السانلین، ص ۵۸، پاورقی ۳۲.

۳. ابن اسحاق، السيرة، ص ۲۲۸؛ طبری، تاریخ، ج ۲، ص ۶۵۲.

۴. ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۴، ص ۲۰۶.

۵. ابن اسحاق، السيرة، ص ۲۲۸؛ طبری، تاریخ، ج ۲، ص ۶۵۲.

۶. السعود، احادیث الهجرة، ص ۵۰.

۷. العوده، مرويَات الهجرة، ص ۱۱۰.

۸. در مورد نظریه‌های مطرح شده پیامون اسلام نجاشی، در ادامه مقاله بحث خواهد شد.

۹. قمی، تفسیر، ج ۱، ص ۱۷۶؛ جرجانی، درج الدرر، ج ۳، ص ۱۱۳۲.

حبشه و به دست جعفر بن ابی طالب بوده است؛^۱ چنان که نقل شده پیامبر (ص) آیاتی از سوره آل عمران را که با عبارت «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا»^۲ آغاز می شوند، برای جعفر در حبشه ارسال نمود تا بر نجاشی تلاوت کند و این آیات، سبب اسلام نجاشی بوده است.^۳ اخبار دیگری نیز تأکید دارند که اسلام نجاشی پس از ارسال نامه دعوت به اسلام از جانب پیامبر (ص)، برای وی بوده است.^۴ برخی منابع، زمان این رخداد را در سال ششم هجری،^۵ و برخی دیگر سال هفتم^۶ دانسته اند. اخبار دیگری نیز اسلام نجاشی را قبل از سال فتح مکه ذکر کرده^۷ و برخی دیگر بر آن اند که وی در سال نهم و در اواخر عمرش اسلام آورده است.^۸

۶. پنهان یا آشکار بودن اسلام نجاشی

از بعضی اخبار بر می آید که نجاشی، اسلام خود برای حبشیان آشکار نکرده و از آنها برخود ترسیده است.^۹ برخی از مؤلفان کتب سیره نیز بر این نظر هستند.^{۱۰} بعضی منابع نیز با اینکه بر مسلمان بودن نجاشی تأکید دارند، اما می گویند وی ایمان خود را کتمان می کرده است.^{۱۱} گفته شده که دلیل کتمان اسلام نجاشی توسط وی، کم بودن یارانش در آن مقطع زمانی بوده است.^{۱۲} برخی دیگر معتقدند که نجاشی، اسلام خود را کتمان نمود تا وی را از پادشاهی عزل نکرده و بتواند به دور از هرگونه اجبار و استفاده از زور و با استفاده از مقام و جایگاه خود، برای نشر و تبلیغ دین اسلام تلاش کند.^{۱۳} در مقابل، از بعضی اخبار دیگر بر می آید که نجاشی آشکارا اسلامش را اعلام کرده و به یگانگی خداوند و رسالت حضرت محمد (ص) گواهی داده است.^{۱۴}

۱. ابن حجر عسقلانی، *الاصابة فی تمییز الصحابة*، ج ۱، ص ۵۹۳.

۲. آل عمران، آیه ۶۴.

۳. فیروزآبادی، *بصائر ذوی التمییز*، ج ۱، ص ۱۰۵.

۴. ابن اثیر، *اسد الغابة*، ج ۳، ص ۶۹۱؛ مزی، *تهذیب الکمال*، ج ۱، ص ۱۹۶.

۵. ابن اثیر، *اسد الغابة*، ج ۳، ص ۶۹۱.

۶. ابن سعد، *الطبقات*، ج ۱، ص ۲۰۷؛ فاسی، *العقد الثمین*، ج ۱، ص ۳۷۶.

۷. جاحظ، *الرسائل*، ج ۱، ص ۱۸۵.

۸. سخاوی، *التحفة اللطیفة*، ج ۱، ص ۱۱.

۹. قمی، *تفسیر*، ج ۱، ص ۱۷۶.

۱۰. ابن حزم، *جوامع السیرة*، ص ۵۱.

۱۱. خطابی، *معالم السنن*، ج ۱، ص ۳۱۰؛ عینی، *عمدة القاری*، ج ۸، ص ۲۱.

۱۲. سهیلی، *الروض الأنف*، ج ۶، ص ۲۸۷؛ ابن حلیدة، *المصباح المصنی*، ج ۲، ص ۳۷.

۱۳. منیسی، *اسلام النجاشی*، ص ۹۶.

۱۴. اخبار گفتن شهادتین توسط نجاشی در ابتدای مقاله که از نظری سندی ضعیف تشخیص داده شدند.

۷. بررسی تاریخی و دلالتی اسلام آوردن نجاشی

موضوع اسلام نجاشی، بحثی چالش برانگیز در بین دانشمندان متقدم و معاصر بوده است که نظرهای مختلفی پیرامون آن مطرح شده است و منشأ بیشتر آنها، اخبار منقول در این باب است؛ به طوری که برخی اسلام وی را موضوعی ثابت و غیرقابل تردید دانسته‌اند و اخباری مانند استغفار و نماز بر وی هنگام وفاتش را دلیل و شاهد محکمی برای اثبات نظر خود گرفته‌اند.^۱ برخی محققان، نماز پیامبر(ص) بر نجاشی به هنگام وفاتش را بهترین و مهم‌ترین و بزرگ‌ترین دلیل مسلمانی وی دانسته‌اند.^۲ البته مشخص گردید که به نظر عده زیادی از علمای اسلام، در این اخبار، نماز به معنای دعا کردن است و استغفار نیز برای غیرمشرکان، مجاز است؛ چراکه آیه قرآن، پیامبر(ص) و مسلمانان را از استغفار برای مشرکان نهی نموده است؛^۳ اما در مقابل گروهی که اسلام نجاشی را ثابت می‌دانند، برخی از معاصران مانند والیس بُدج،^۴ در اسلام نجاشی تردید دارند و آن را ظاهری و مصلحتی و ناشی از ترس و نگرانی وی از حمله مسلمانان به کشورش و از بین بردن دین مسیحیت در آن دانسته‌اند.^۵ البته برخی دیگر نیز معتقدند نجاشی به طور کلی اسلام نیاورده و تنها برای اسلام و مسلمانان احترام قائل بوده است.^۶ از نظر این محققان، «نجاشی اصحبه» به هنگام آگاهی از مبادی دین اسلام و آشکار شدن هماهنگی آنها با مبادی دین مسیحیت، این دین و پیروان آن را محترم شمرده و به این ترتیب، از مهاجران به بهترین شکل استقبال نمود و پس از آن، بین وی و پیامبر(ص) نامه‌نگاری‌هایی صورت گرفت و هدایایی ردوبدل گردید؛ ولی در اینجا تفاوت زیادی بین محترم شمردن این مهمانان و بین اعتراف به دین آنها و مسلمان شدن وجود دارد و اگر وی اسلام آورده بود، لزومی برای ارسال نامه دعوت به اسلام برای او وجود نداشت.^۷ علاوه بر آن، تقیّد و التزام پادشاه یک کشور به یک آیین جدید، می‌بایست آثاری به دنبال خود می‌داشت؛ موضوعی که در منابع و تواریخ، ذکری از آن نیامده است.^۸

برخی مؤلفان مسلمان نیز بر این باورند که اگرچه تقریباً منابع و مآخذ عربی بر آن‌اند که نجاشی ظاهراً اسلام را قبول کرده است، اما اینکه عملاً و بالفعل مسلمان شده و مسیحیت را ترک نموده باشد، به طور قطعی قابل اثبات یا نفی نمی‌باشد؛ چراکه برخی محدثان معتقدند که نجاشی و کشیشان وی،

۱. ابن حجر عسقلانی، فتح الباری، ج ۷، ص ۱۹۱؛ السعد، احادیث الهجرة، ص ۵۰؛ العوده، مرویات الهجرة، ص ۱۰۷.

۲. الجمیل، الهجرة الى الحبشة، ص ۵۸؛ منیسی، اسلام النجاشی، ص ۸، مقدمه؛ خطاب، اسلام النجاشی، ص ۲۱.

۳. توبه، آیه ۱۱۳.

4. Wallis Budge.

5. Budge, A history of Ethiopia, p.198.

۶. غیث، الاسلام والحیثه، ص ۵۷.

۷. همان، ص ۵۶.

۸. همان.

اسلام را به دلیل دوافع سیاسی و نه به دلیل دوافع دینی و عقیدتی اظهار کرده‌اند و برای جلوگیری از جنگ و نابودی کشورشان، اقدام به ارسال هدایا برای پیامبر (ص) کرده‌اند.^۱ از نظر آنها، موضوعی که این نظر را تأیید می‌کند، این است که حبشه تنها کشوری از کشورهای خاورمیانه بود که توانست مسیحیت خود را بعد از فرمانروایی اصحمه حفظ کند.^۲ با این همه، برخی بر اسلام او اصرار دارند.^۳ به نظر برخی محققان، نجاشی قبول دعوت اسلام را علنی کرد و این امر، تقریباً ثابت است؛ چراکه منابع اسلامی بر آن اجماع دارند.^۴ دلیل دیگر اینکه به گفته برخی علما، اسلام نجاشی باعث شورش رجال دینی حبشه علیه وی گردیده و ایشان در آخر به دست همسرش که مسیحی بوده، مسموم شده است.^۵ از جمله شواهد مؤید این نظریه، وجود کلیسایی به نام «مریم همسر نجاشی» در نزدیکی دهکده‌ای به نام نجاشی است که به پاس وی ساخته شده است.^۶ با همه این تفاسیل و با فرض اینکه اسلام نجاشی را ثابت بدانیم، باز هم این دو پرسش باقی می‌ماند که اگر نجاشی از همان ابتدای هجرت مسلمانان به حبشه، به اسلام گرویده است، دلیل ارسال نامه دعوت به اسلام از جانب پیامبر (ص) برای وی چه بوده است؟ و اگر وی قبلاً ایمان نیاورده و پس از دریافت نامه پیامبر (ص)، دعوت اسلام را پذیرفته است، آن کسی که گفته می‌شود نامه پیامبر (ص) را پاره کرده یا آتش زده است، چه کسی بوده است؟

برخی در صدد پاسخگویی به این پرسش‌ها، پاسخ‌ها و توجیهات ذیل را مطرح کرده‌اند:

الف. بعضی مؤلفان با توجه به اینکه برخی از مستشرقان مانند مارتن هارتمن^۷ ترجیح داده‌اند که اسم نجاشی، «ایللاصحم» و نام پسرش که پس از وی به جانشینی رسیده، «ارمحه» بوده است، بحث تفاوت‌گذاری بین دو نجاشی را مطرح کرده و با استناد به مصادر و منابع اسلامی، معتقدند که ارسال نامه دعوت به اسلام، برای هر دو نجاشی بوده است؛ به طوری که تماس اول، با نجاشی اصحمه و تماس دوم، با نجاشی ارمحه، پسرش بوده است.^۸ بدین ترتیب که پیامبر (ص) نامه اول را به دست جعفر بن ابی طالب (ع) در ابتدای هجرت مسلمانان به حبشه، و نامه دوم را به دست ضمری در سال ششم هجری ارسال نموده است.^۹ بر این اساس، می‌توان گفت نجاشی اول که مسلمانان را مورد استقبال قرار

۱. طرخان، «الاسلام والممالک الاسلامیة بالحیثة فی العصور الوسطی»، *التاریخية المصرية*، ش ۸، ص ۲۸.

۲. همان.

۳. منیسی، *اسلام النجاشی*، ص ۳۳.

۴. طرخان، «الاسلام والممالک الاسلامیة بالحیثة فی العصور الوسطی»، *التاریخية المصرية*، ش ۸، ص ۲۸.

۵. مظفری، «گزارشی از سمپوزیوم نجاشی»، *مشکاة*، ش ۶۰ و ۶۱، ص ۱۹۸.

۶. همان.

7. Martin Hartmann.

۸. غیث، *الاسلام والحیثة*، ص ۵۵.

۹. همان، ص ۵۸.

داده بود، پس از دریافت نامه پیامبر (ص)، اسلام آورد؛ اما نجاشی دوم که پس از وی به پادشاهی حبشه رسید، نامه پیامبر (ص) را سوزانده یا پاره کرده است.

ب. پاسخ دیگر اینکه با توجه به ذکر دو نام «اصحمه» و «ارمحه» در منابع روایی و تاریخی، احتمال دارد که «اصحمه»، فرمانروای قسمتی از حبشه و نه همه آن بوده است.^۱ علاوه بر آن و با توجه به نظر برخی محققان مبنی بر اینکه مهاجران، به سوی نجاشی حاکم اقلیم ساحلی حبشه که «اصحمه» نام داشت، هجرت کرده‌اند و با نجاشی بزرگ که حاکم دولت مرکزی بود و بر همه ممالک حبشه فرمانروایی می‌کرد، تفاوت داشت.^۲ پس، می‌توان تناقض بین اخبار اسلام نجاشی در همان ابتدای هجرت مسلمانان به حبشه و اخبار ارسال نامه دعوت به اسلام برای وی از جانب پیامبر (ص) را به طریقی دیگر رفع نمود. بدین ترتیب، می‌توان گفت شاید نجاشی اول که اسلام آورده، همان کسی است که بر قسمت ساحلی حبشه حکمرانی می‌کرد و از مهاجران استقبال نموده است؛ نجاشی دوم نیز که اسلام نیاورده و پیامبر (ص) هم‌زمان با ارسال نامه برای سایر سران جهان برای وی نامه نوشته است، نجاشی بزرگ و حاکم دولت مرکزی بوده است. در پاسخ به توجیهات گفته‌شده، ذکر این نکته اهمیت دارد که همه مطالب فوق، بر اساس احتمالات و بر مبنای حدس و گمان بوده و نمی‌توان بر آنها اعتماد کرد.

۸. نتیجه‌گیری

از بررسی اخباری که برای اثبات اسلام آوردن نجاشی پادشاه حبشه به آنها استناد شده، مشخص گردید که این اخبار، با سندهای صحیح و نیز ضعیف نقل شده‌اند. اخبار صحیح هم از نظر دلالی، اسلام آوردن وی را اثبات نمی‌کنند؛ علاوه بر اینکه اخبار دیگری نقل شده‌اند که در تعارض با اخبار اسلام وی می‌باشند. با بررسی موضوع اسلام نجاشی و واکاوی برخی گزاره‌های تاریخی مرتبط با آن، مانند هجرت مسلمانان به حبشه و زمان ارسال نامه دعوت به اسلام به سران کشورهای جهان و غیره، می‌توان سه احتمال زیر را در نظر گرفت:

۱. اسلام آوردن نجاشی و با استناد به برخی گزارش‌ها، ثابت و غیرقابل تردید است؛
  ۲. اسلام آوردن نجاشی، ظاهری و مصلحتی بوده و ناشی از ترس و نگرانی وی از حمله مسلمانان به کشورش بوده است؛
  ۳. نجاشی هیچ‌گاه اسلام نیاورده است؛ اما به دلیل نزدیکی دین اسلام با مسیحیت، برای مسلمانان احترام قائل بود.
- همچنین، در پژوهش فوق مشخص گردید که علاوه بر شک و تردید در اصل اسلام آوردن نجاشی،

۱. عابدین، بین الحبشة والعرب، ص ۷۲.

۲. منیسی، اسلام النجاشی، ص ۳۲.

در موضوعاتی مانند زمان و چگونگی اسلام آوردن وی و نیز پنهان و یا آشکار بودن آن، اختلاف نظر وجود دارد.

در نهایت، می‌توان گفت که اسلام آوردن نجاشی، چه از لحاظ روایی و چه از لحاظ تاریخی، به‌طور قطعی قابل اثبات یا نفی نبوده و گزارش‌ها در این باره ضدّ و نقیض می‌باشند؛ همچنان‌که توجیهات ذکرشده در راستای رفع تناقض‌های موجود، بر اساس برخی احتمالات و در حدّ حدس و گمان بوده و اطمینان‌بخش و قابل اعتماد نیستند.

۹. سپاسگزاری

بدین‌وسیله، از حمایت مالی معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه شهید چمران اهواز در قالب پژوهانه (GNScu.TQ1400:738) در انجام این تحقیق، تشکر و قدردانی می‌گردد.

منابع

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، ۱۲۷۱ق، *الجرح والتعديل*، دار احیاء التراث العربی.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۹ق، *تفسیر القرآن العظیم*، تحقیق: اسعد محمد الطیب، چاپ سوم، سعودیه، نشر مکتبه نزار مصطفی الباز.
- ابن ابی شیبہ، عبدالله، ۱۴۰۹ق، *المصنف*، تحقیق: کمال یوسف الحوت، ریاض، نشر مکتبه الرشد.
- ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد، ۱۴۰۹ق، *اسد الغابہ*، بیروت، دار الفکر.
- ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد، ۱۴۱۷ق، *الکامل فی التاریخ*، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دار الکتاب العربی.
- ابن اسحاق، محمد، ۱۳۹۸ق، *سیره ابن اسحاق*، تحقیق: سهیل زکار، بی‌جا، دار الفکر.
- ابن ادریس، محمد، ۱۴۱۰ق، *السرائر*، تحقیق: گروهی از محققان، چاپ دوم، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- ابن بشکوال، خلف بن عبدالملک، ۱۴۰۷ق، *غوامض الاسماء المبهمة*، تحقیق: د. عزالدین علی السید و محمد کمال الدین، بیروت، عالم الکتب.
- ابن تیمیہ، احمد بن عبدالحلیم، ۱۴۰۶ق، *منهاج السنة النبویة*، تحقیق: محمد رشاد سالم، السعودیہ، جامعۃ الامام محمد بن سعود الاسلامیہ.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، بی‌تا، *کشف المشکل من حدیث الصحیحین*، تحقیق: علی حسین البواب، ریاض، دار الوطن.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، ۱۴۰۶ق، *الضعفاء والمتروکون*، تحقیق: عبدالله القاضي، بیروت، دار الکتب العلمیہ.
- ابن حبان، محمد، ۱۳۹۳ق، *الثقات*، حیدرآباد دکن هند، دائرة المعارف العثمانیہ.
- ابن حبان، محمد، ۱۳۹۶ق، *المجروحین من المحدثین*، تحقیق: محمد ابراهیم زاید، حلب، دار الوعی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، ۱۴۱۵ق، *الاصابة فی تمییز الصحابة*، تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیہ.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، ۱۳۷۹ق، *فتح الباری*، تصحیح: محب الدین الخطیب، بیروت، دار المعرفة.
- ابن حدیده، محمد بن علی، بی‌تا، *المصابیح المضي*، تحقیق: محمد عظیم الدین، بیروت، عالم الکتب.
- ابن حزم، علی بن احمد، بی‌تا، *جوامع السیرة النبویة*، بیروت، دار الکتب العلمیہ.
- ابن درید، محمد بن حسن، ۱۹۸۷م، *جوهرة اللغة*، تحقیق: رمزی منیر بعلبکی، بیروت، دار العلم للملایین.
- ابن زنجویه، حمید، ۱۴۰۶ق، *الأموال*، تحقیق: شاکر ذیب فیاض، السعودیہ، مرکز الملك فیصل.
- ابن سعد، محمد، ۱۹۶۸م، *الطبقات الکبری*، تحقیق: احسان عباس، چاپ اول، بیروت، دار صادر.
- ابن شاهین، عمر، ۱۴۰۴ق، *تاریخ اسماء الثقات*، تحقیق: صبحی السامرائی، کویت، دار السلفیة.
- ابن طولون، محمد، ۱۴۰۷ق، *اعلام السائلین*، تحقیق: محمود الأرناؤوط، چاپ دوم، بیروت، مؤسسة الرسالة.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۱۴۱۲ق، *الإستیعاب فی معرفة الأصحاب*، تحقیق: علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل.
- ابن عدی، عبدالله، ۱۴۱۸ق، *الکامل فی ضعفاء الرجال*، تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت،

دار الكتب العلمية.

ابن قدامه، عبدالله بن احمد، ١٤١٤ق، *الكامل في فقه الإمام احمد*، بيروت، دار الكتب العلمية.
ابن كثير، اسماعيل بن عمر، ١٤١٨ق، *البداية والنهاية*، تحقيق: عبدالله بن عبدالمحسن التركي، بي جأ، دار هجر للطباعة والنشر.

ابن منصور، سعيد، ١٤٠٣ق، *السنن*، تحقيق: حبيب الرحمن الاعظمي، هند، دار السلفية.
ابن ناصر الدين، محمد بن عبدالله، ١٩٩٣م، *توضيح المشتبه في ضبط أسماء الرواة*، تحقيق: محمد نعيم عرقسوسي، بيروت، مؤسسة الرسالة.

ابن هشام، عبدالملك، ١٣٧٥ق، *السيرة النبوية*، تحقيق: مصطفى السقا و ابراهيم الاياري و عبدالحفيظ الشلبي، چاپ دوم، مكتبة ومطبعة البابي الحلبي وأولاده بمصر.
ابوداود سجستاني، سليمان بن اشعث، ١٤٣٠ق، *السنن*، تحقيق: شعيب الأرناؤوط و محمد كامل قره بللي، بي جأ، دار الرسالة العالمية.

ابونعيم اصفهاني، احمد بن عبدالله، ١٤١٩ق، *معرفة الصحابة*، تحقيق: عادل بن يوسف العزازي، رياض، دار الوطن.
ابويعلى موصلي، احمد بن علي، ١٤٠٤ق، *المسند*، تحقيق: حسين سليم اسد، دمشق، دار المأمون.
ابن حنبل، احمد، ١٤٢١ق، *المسند*، تحقيق: شعيب الأرناؤوط و عادل مرشد، بي جأ، مؤسسة الرسالة.
الجميل، محمد بن فارس، بي تا، *الهجرة إلى الحبيشة*، ترجمه: علي رضا ذكاوتي، قم، كتابخانه تخصصی تاريخ اسلام و ايران.

السعود، سليمان بن علي، ١٤١١ق، *احاديث الهجرة*، بي جأ، مركز الدراسات الاسلامية.
العودة، سليمان بن حمد، بي تا، *مرويات الهجرة*، بي جأ، بي نا.
بخاري، محمد بن اسماعيل، ١٤٢٢ق، *الصحیح*، تحقيق: محمد زهير بن ناصر، بي جأ، دار طوق النجاة.
بخاري، محمد بن اسماعيل، بي تا، *التاريخ الكبير*، حيدرآباد الدكن، بي نا.
بخاري، محمد بن اسماعيل، ١٣٩٦ق، *الضعفاء الصغير*، تحقيق: محمود ابراهيم زايد، حلب، دار الوعي.
بزار، ابوبكر احمد، ١٩٨٨م-٢٠٠٩م، *المسند (البحر الزخار)*، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله و عادل بن سعد و صبري عبد الخالق الشافعي، مدينه منوره، مكتبة العلوم والحكم.
بغوي شافعي، حسين بن مسعود، ١٤١٨ق، *التهذيب في فقه الإمام الشافعي*، تحقيق: عادل احمد عبدالموجود و علي محمد معوض، بيروت، دار الكتب العلمية.

ترمذي، محمد بن عيسى، ١٣٩٥ق، *السنن*، تحقيق: ابراهيم عطوه عوض، چاپ دوم، مصر، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي.

جاحظ، عمرو بن بحر، ١٤١١ق، *المختار في الرد على النصارى*، تحقيق: د. محمد عبدالله الشرفاوي، بيروت، دار الجيل.
جاحظ، عمرو بن بحر، ١٣٨٤ق، *الرسائل*، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، القاهرة، مكتبة الخانجي.
جرجاني، عبدالقاهر بن عبد الرحمن، ١٤٢٩ق، *درج الدرر*، تحقيق: وليد بن احمد بن صالح و اياد عبد اللطيف القيسي، بريتانيا، مجلة الحكمة.

خطاب، محمود شيت، ١٤٠٨ق، *اسلام النجاشي والإعتماد على المصادر الإسلامية*، مكة، مركز فقهی اسلامي.
خطابي، حمد بن محمد، ١٣٥١ق، *معالم السنن*، حلب، المطبعة العلمية.

- ذهبی، محمد بن احمد، ۲۰۰۳م، *تاریخ الإسلام*، تحقیق: د. بشار عواد معروف، بی‌جا، دار الغرب الاسلامی.
- ذهبی، محمد بن احمد، ۱۳۸۷ق، *دیوان الضعفاء*، چاپ دوم، مکه، مکتبه النهضة الحديثه.
- ذهبی، محمد بن احمد، ۱۴۰۵ق، *سیر اعلام النبلاء*، تحقیق: گروهی از محققان با سرپرستی شعیب الأرنؤوط، چاپ سوم، بی‌جا، مؤسسة الرسالة.
- سبط بن العجمی، ابراهیم بن محمد، ۱۹۸۸م، *الإغتباط بمن رمى من الرواة بالإختلاط*، قاهره، دار الحديث.
- سخاوی، محمد بن عبدالرحمن، ۱۴۱۴ق، *التحفة اللطيفة*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- سهیلی، عبدالرحمن، ۱۴۲۱ق، *الروض الأنف*، تحقیق: عمر عبدالسلام سلامی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- شافعی، محمد بن ادريس، ۱۴۱۰ق، *الأم*، بیروت، دار المعرفة.
- طبرانی، سلیمان بن احمد، بی‌تا، *المعجم الأوسط*، تحقیق: طارق بن عوض الله و عبدالمحسن بن ابراهیم الحسینی، قاهره، دار الحرمین.
- طبرانی، سلیمان بن احمد، بی‌تا، *المعجم الكبير*، تحقیق: حمدی بن عبدالمجید السلفی، چاپ دوم، قاهره، مکتبه ابن تیمیه.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۳۸۷ق، *التاریخ*، چاپ دوم، بیروت، دار التراث.
- طرخان، ابراهیم علی، ۱۹۵۹م، «الإسلام والممالك الإسلامية بالحبشة فی العصور الوسطی»، *التاریخیه المصریه*، شماره ۸: ۶۸-۳.
- عابدین، عبدالمجید، بی‌تا، *بین الحبشة والعرب*، قاهره، دار الفكر العربی.
- عجلی، احمد بن عبدالله، ۱۴۰۵ق، *تاریخ الثقافات*، بی‌جا، دار الباز.
- عقیلی، محمد بن عمرو، ۱۴۰۴ق، *الضعفاء الكبير*، بیروت، دار المکتبه العلمیه.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف، ۱۴۲۰ق، *تحریر الأحکام*، تحقیق: شیخ ابراهیم بهادری، قم، مؤسسه امام صادق (ع).
- علامه حلّی، حسن بن یوسف، ۱۴۱۲ق، *مختلف الشیعه*، تحقیق: مؤسسه نشر اسلامی، قم، انتشارات مؤسسه نشر اسلامی.
- علانی، خلیل بن کیکلیدی، ۱۴۱۷ق، *المختلطین*، قاهره، مکتبه الخانجی.
- عینی، بدرالدین، بی‌تا، *عمدة القاری*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- غیث، فتحی، بی‌تا، *الاسلام والحبشة عبر التاریخ*، قاهره، مکتبه النهضة المصریه.
- فاسی، محمد بن احمد، ۱۹۹۸م، *العقد الثمین*، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، ۱۴۱۶ق، *بصائر ذوی التمییز*، تحقیق: محمد علی النجار، قاهره، مجلس الاعلیٰ للشؤون الاسلامیه.
- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴ق، *التفسیر*، قم، مؤسسه دار الکتب.
- مخلص، محمد بن عبدالرحمن، ۱۴۲۹ق، *المخلصیات*، تحقیق: نبیل سعدالدین جرار، قطر، وزارة الأوقاف والشؤون الاسلامیه لدولة قطر.
- مزی، یوسف بن عبدالرحمن، ۱۴۰۰ق، *تهذیب الکمال*، تحقیق: د. بشار عواد معروف، بیروت، مؤسسه الرسالة.
- مسلم، ابن حجاج، بی‌تا، *الصحيح*، تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقي، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مظفری، محمد حسین، ۱۳۷۷، «گزارشی از سمپوزیوم نجاشی»، مجله مشکاه، شماره ۶۰ و ۶۱: ۱۹۰-۲۰۲.

منیسی، سامیه عبدالعزيز (معاصر)، ۱۴۲۱ق، اسلام النجاشی ودوره فی صدر الدعوة الاسلامیة، قاهره، دار الفكر العربی.
ندوی، علی بن عبدالحی، ۱۴۲۵ق، السیرة النبویة، چاپ دوازدهم، دمشق، دار ابن کثیر.
نسایی، احمد بن شعیب، ۱۳۹۶ق، الضعفاء والمترکون، حلب، دار الوعی.
نسایی، احمد بن شعیب، ۱۴۲۳ق، مشیخه، مکه مکرمه، دار عالم الفوائد.

Sir E.A Wallis Budge, 1928, *A History of Ethiopia*.